

wej Italii, Skandynawii, wschodniej Europy, a także — co należałoby jak najszybciej nadrobić — na terenach dzisiejszej Słowenii⁴.

Warto na wstępie także podkreślić, że recenzowana praca jest kolejną publikacją Marka Gedla w serii *Prähistorische Bronzefunde*. Autor w 11 tomach omówił różne kategorie zabytków brązowych znalezionych w dorzeczu Odry i Wisły⁵.

W najnowszej monografii M. Gedla czytelnik znajdzie opis około 500 zapinek lub ich części, datowanych na epokę brązu albo wczesną epokę żelaza. Związane są one z ludnością kultur lużyckiej i pomorskiej; nawet okazy najmłodsze, stylistycznie należące do ozdób lateńskich, odkryto w kontekstach archeologicznych wskazujących na wspomniane kultury. W monografii nie omówiono natomiast zapinek datowanych na okres lateński B, które również znane są ze stanowisk kultury pomorskiej (s. 9).

Układ recenzowanego tomu jest typowy dla całej serii PBF. Tekst obejmuje *Wprowadzenie* (s. 1–11), *Znaleziska* (s. 12–143), *Streszczenie* w językach niemieckim i polskim (s. 144–158), dwa *Aneksy* zawierające opis zabytków zbliżonych formą do zapinek (s. 159–167), wykaz skrótów używanych w tekście (s. 170), spis wybranej literatury (s. 171–176), rejestr muzeów, w których znajdują się omawiane przedmioty (s. 177–178), objaśnienie skrótów do map (s. 179) oraz indeks miejscowości (s. 180–186).

Wprowadzenie rozpoczyna podrozdział *O ukształtowaniu formalnym* (s. 1–4), w którym Autor omówił kształt, wielkość, budowę i rozmieszczenie elementów dekoracyjnych analizowanych zabytków. Opis zaczyna od okazów najstarszych, złożonych z kabłąka wykonanego z drutu lub sztabki (często łączącego spiralne zakończenia) oraz szpili, a kończy na młodszych fibulach wieloczęściowych, niekiedy bimetalicznych i bardzo bogato zdobionych.

W kolejnym podrozdziale Autor omówił *Funkcję* (s. 4–5) opisywanych przedmiotów. Zaznaczył, że ich głównym przeznaczeniem było spinanie ubioru wykonanego z tkanin lub skór. Poświadczają to m.in. fibule znalezione w Polsce zachodniej, odkryte w grobach datowanych na początek III okresu epoki brązu. W następnym okresie zapinek używano do spinania szat głównie na obszarach Polski północnej. Na pozostałych terenach do tego celu wykorzystywano przede wszystkim szpile. Z uwagi na fakt, że fibule odkrywano tu nie w grobach, lecz w skarbach, M. Gedl wnioskuje, że nie były one rozpowszechnione jako składnik ubioru, ale miały znaczenie reprezentacyjne, a być może i kultowe (s. 4). W V okresie epoki brązu opisaną sytuację obserwuje się już także na Pomorzu. Niektóre z datowanych na ten czas zapinek mają bardzo duże rozmiary, np. okaz z miejscowości Piaszczyzna (nr 64) ma około 65 cm długości! Dlatego trudno przypuszczać, że tak ogromne i ciężkie przedmioty noszono na co dzień; zakładano je zapewne tylko na specjalne okazje. Od okresu halsztackiego C, na skutek wpływów kultury halsztackiej, na terenach Polski (zwłaszcza południowo-zachodniej) pojawiają się liczne nowe typy zapinek używane do spinania szat. Odkryto je nie tylko w grobach, ale i na osadach.

Następny podrozdział — *O produkcji* (s. 5–8) — poświęcony jest omówieniu materiałów wykorzystywanych do wyrobu zapinek odkrytych w dorzeczu Odry i Wisły oraz techniki ich wykonania. Warto w tym miejscu podkreślić, że M. Gedl wyszedł poza ramy tytułu serii i opisał fibule wykonane zarówno z brązu, jak i z żelaza.

Na zakończenie *Wprowadzenia* Autor zapoznał czytelnika ze *Stanem badań i sytuacją źródeł* (s. 8–11). Fibule odkryte w granicach dzisiejszej Polski, datowane na epokę brązu

⁴ Z wymienionego obszaru znane są liczne przykłady różnych typologicznie fibul (por. np. V. S t a r e, *Časovna opredelitev čolničastih fibul iz Šmarjete*, „Arheološki Vestnik, Acta Archaeologica”, 27:1976, s. 97–119; B. T e r ž a n, *Certoška fibula*, tamże, s. 317–536; M. E g g, *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*, Mainz 1996, ryc. 117–120).

⁵ Zob. M. W o j c i e c h o w s k a - W a c h n i c k a, *Marek Gedl, Die Beile in Polen IV (Metaläxte, Eisenbeile, Hämmer, Ambosse, Meißel, Pfrieme)*, *Prähistorische Bronzefunde, dzial IX, tom 24*, Stuttgart 2004, „Archeologia Polski”, t. 50:2005, z. 1–2, s. 175, przyp. 20.

i wczesną epokę żelaza, nie były do tej pory opracowane monograficznie. Powstało jednak sporo prac poświęconych zapinkom znanym z części tego regionu i czasu; osobno omówiono też niektóre typy fibul. Spośród blisko 500 egzemplarzy zamieszczonych w katalogu Autor dotarł do około połowy i opisał je na podstawie oryginałów. Do wielu z nich nie miał dostępu, bowiem — w czasie II wojny światowej — zaginęły lub zostały zniszczone (dotyczy to zarówno zbiorów muzealnych, jak i prywatnych). Najbardziej odczuwalne jest niemal całkowite zniszczenie kolekcji i archiwaliów muzeum gdańskiego. Braki odnotowano także w innych polskich muzeach, a także w muzeach berlińskich, gdzie również przechowywane są zabytki odkryte na terenach obecnej Polski. Badania utrudnia fakt, że niektóre fibule są tylko wymienione w literaturze przedmiotu, brak jest natomiast ich opisów i rycin. Po II wojnie światowej odkryto na terenie Polski kolejne egzemplarze zapinek, przy czym najwięcej na cmentarzyskach oraz słabo badanych do tej pory osadach, a mniej w skarbach lub „luźno”.

W drugiej, najobszerniejszej części pracy (*Znaleziska*) omówionych zostało około 500 zapinek⁶. Schemat opisu wyróżnionych typów lub wariantów jest podobny: najpierw następuje krótka charakterystyka ich formy, następnie — w postaci katalogowej — spis miejscowości, z podstawowymi danymi o miejscu odkrycia fibuli, jej wymiarach, miejscu przechowywania oraz odesłaniem do literatury, a na końcu — omówienie rozprzestrzenienia terytorialnego i chronologicznego.

Trzeci rozdział — *Streszczenie* — zatytułowano: *Zapinki w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w Polsce*. Autor podsumowuje w nim informacje głównie na temat chronologicznego i terytorialnego rozprzestrzenienia poszczególnych typów lub wariantów. Pierwsze brązowe fibule pojawiły się w Polsce w III okresie epoki brązu. Były to małe okazy o dwóch spiralkach wykonanych z drutu połączonych cienkim kabłąkiem drutowatym lub sztabkowatym. Z młodziej fazy tego okresu znane są wczesne warianty zapinek typu Spindlersfeld oraz pojedyncze okazy innych typów. Większość egzemplarzy datowanych na środkowy okres epoki brązu sprowadzono z południa lub zachodu; być może nieliczne wykonano na miejscu, naśladując fibule importowane. W kolejnym okresie epoki brązu w dalszym ciągu używano zapinek typu Spindlersfeld. W północnej Polsce (tabl. 81B) pojawiają się okazy z odlanymi tarczami płytowymi („Plattenfibeln”), zaś w Polsce zachodniej — tzw. zapinki łużyckie (typ „Plauerhagen”), o drutowatym kabłąku łączącym dwie spiralki zwinięte z drutu. Kontynuacją tych ostatnich są fibule typów Rosko i Kolsko, datowane na V okres epoki brązu; być może wykonano je w lokalnych warsztatach. We wspomnianym okresie spotykane są również egzemplarze typu Spindlersfeld oraz „Plattenfibeln”. W początkach epoki żelaza, dzięki oddziaływaniom ze strefy wschodniohalszackiej, pojawiły się na obszarach Polski (głównie południowo-zachodniej) zapinki harfowate (tabl. 84B). Na okres halszacki C datowane są także pojedyncze okazy brązowych zapinek importowanych prawdopodobnie z Italii; wymienić tu można fibule z Górszewic (o łukowatym kabłąku, na którym znajduje się duży szklany paciór), Chojna (z kabłąkiem dekorowanym paciorkami bursztynowymi), Nietrzeźnowa i Wrocławia-Janówka (okazy łośkowate z bocznymi występami na kabłąku). Z okresem halszackim D wiążą się zapinki: okularowate typu Strzebielinko, o łukowatym kabłąku, prostej pochewce i kuszowatej konstrukcji sprężyny, łośkowate o romboidalnym kabłąku, typu Wojszyce oraz o ozdobnej nóżce i kuszowatej konstrukcji sprężyny; wykonywano je zapewne w miejscowych warsztatach. Z pojedynczych okazów znane są także zapinki różnych typów importowane ze strefy zachodniohalszackiej lub Italii. Na początek okresu lateńskiego datowane są żelazne zapinki o kuszowatej konstrukcji sprężyny typu Kowalowice i Piekary Wielkie. Z okresem lateńskim A wiązane są brązowe zapinki o nóżce dekorowanej stylizowaną główką zwierzęcą,

⁶ Choć katalog kończy się na numerze 473, to liczne są przypadki dodawania liter do tych samych numerów (np. 253, 253A, 253B, 253C); dlatego liczba opisanych przedmiotów jest większa niż sugerowałby to ostatni numer.

importowane na obszary kultur łużyckiej i pomorskiej z terenów zajmowanych przez kulturę lateńską.

Po *Streszczeniu* M. Gedl zamieścił dwa *Aneksy*; w pierwszym z nich (A) omówił podwójne spiralki ze spiralnym połączeniem (10 egz.), które w literaturze przedmiotu niekiedy określane są jako fibule, zaś w drugim (B) tzw. Mantelschliessen — podwójne spirale binoklowate połączone różnych rozmiarów blaszką (18 egz.).

Część ilustracyjna recenzowanego tomu składa się z 75 tablic z rysunkami omówionych przedmiotów, 24 map, na których przedstawiono rozprzestrzenienie wybranych typów zapinek (i zabytków opisanych w *Aneksach*) na obszarze Polski (tabl. 76–90), rycin obrazujących zespoły, w których je odkryto, a także naczynia z wrytym przedstawieniem fibul (tabl. 91–116). Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza dwie tablice (117 i 118) ukazujące chronologię występowania różnych typów zapinek w poszczególnych częściach naszego kraju.

Zebranie, opisanie i narysowanie wszystkich zabytków z tak dużego regionu i długiego okresu występowania wymagało ogromnej pracy. Należy jednak zaznaczyć, że gromadzenie materiałów odbyło się głównie w latach 1980–1987. Minęło więc sporo czasu, zanim monografia ukazała się drukiem⁷. Nie może zatem dziwić, że część katalogowa nie obejmuje wszystkich odkrytych do tej pory fibul; można tu podać okazy zarówno w ostatnim czasie publikowane (np. Dębniaki Kaliskie⁸), jak i niepublikowane (np. Wicina⁹). Zastanawia natomiast, dlaczego Autor choćby nie wymienił znanych z literatury egzemplarzy wspomnianych na łamach „*Fontes Praehistorici*” (np. Borowo¹⁰), „*Informatora Archeologicznego*” (np. Izdebno¹¹, Kuźnica Skakawska¹²), czy innych czasopism. Wydaje się, że lista przedmiotów nieokreślonych typologicznie, zamieszczona przez M. Gedla na s. 141–143, powinna być znacznie dłuższa.

Drobne niedociągnięcia widać również w tekście i na rycinach recenzowanej pracy. Na s. 152 (11 wiersz od góry) zamiast „wyżej” jest „wzwyż”, zaś na s. 156 (7 wiersz od dołu) jest „Wojszyce (nr 291–301)”, a powinno być „Wojszyce (nr 292–300)”. W tym miejscu należy zwrócić uwagę czytelnika na fakt, że w katalogu znajdzie nie tylko numery powtórzone (zob. przyp. 6), ale i takie, pod którymi brak opisu. Na przykład pod wspomnianym typem Wojszyce

⁷ Niesie to za sobą konsekwencje w postaci podawania miejscowości według podziału administracyjnego kraju sprzed reformy administracyjnej w 1998 r. oraz zamieszczania dawnych nazw muzeów i placówek mających w swych zbiorach fibule, np. Instytut Archeologii i Etnologii PAN figuruje jako Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (s. 177).

⁸ E. P u d e ł k o, *Importowane przedmioty zabytkowe z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Dębniakach Kaliskich*, „*Rocznik Kaliski*”, t. 29:2003, s. 224–226.

⁹ Z Wiciny, stan. 1, znanych jest przynajmniej 11 zapinek. Poza wymienionymi przez M. Gedla 4 egzemplarzami z ozdobną nóżką (w tym 1 z odkrytej sprzed II wojny światowej), z badań A. Kolodziejskiego pochodzą jeszcze fragmenty 2 fibul tego samego typu, 2 okazy okularowate i ulatek trzeciego, oraz 2 łódkowate (jeden — zachowany tylko w postaci kabłąka, zdobionego na obu końcach 8–9 żeberkami; drugi — bez sprężyny i igły, z 2 bocznymi występami na kabłąku [jeden jest niekompletny], bogato ornamentowany na kabłąku żeberkami i 4 dolkami, z „tarczką” — jak pisał autor odkrycia — „o formie żółwia”; A. K o ł o d z i e j s k i, *Wicina — gród artystów metalurgów z okresu halszackiego*, [w:] *Sztuka pradziejowa ziem polskich*, Gniezno 2002, s. 112). Informacje te uzyskałem dzięki uprzejmości Dyrektora Muzeum Archeologicznego Środkowego Nadodrza, Pana mgra Włodzimierza Rebelskiego.

¹⁰ B. K o s t r z e w s k i (*Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945–1949*, „*Fontes Praehistorici*”, cz. I, [1950] 1951, s. 194) pisze o ułamku zapinki żelaznej.

¹¹ O. R o m a n o w s k a - G r a b o w s k a (*Izdebno, gm. Rogowo, woj. bydgoskie, Stanowisko 5*, Informator Archeologiczny, Badania rok 1979, Warszawa 1980, s. 85) informuje o odkryciu „fibuli brązowej typu Certosa”.

¹² I. J a d c z y k o w a (*Kuźnica Skakawska, gm. Wieruszów, woj. kaliskie*, Informator Archeologiczny, Badania rok 1978, Warszawa 1979, s. 90) wspomina o „zapince zniszczonej w ogniu”.

— ale i w innych miejscach¹³ — umieszczony jest nr 301, tyle że zamiast oczekiwanych informacji na jego temat zobaczymy tylko jedno słowo: „Entfällt” (wypaść).

Brak ścisłości zauważalny jest w przypadku podpisów pod ryciny, gdzie często podawana jest ciągła numeracja, nawet wtedy gdy zabytek nie jest zilustrowany, np. na tabl. 53 widnieje nagłówek „Harfenfibeln (224–236)” mimo, iż zapinki nr 233 na niej nie ma. Wydaje się, że poprawniejszy byłby zapis „Harfenfibeln (224–232, 234–236)”; wówczas czytelnik miałby jasność, że egzemplarz nr 233 nie jest narysowany. Dezorientację wprowadza także zamienianie na tablicach kolejności prezentowania zabytków. Na tabl. 20–21 widnieją zapinki nr nr 81–86, zaś na tabl. 22 — nr nr 67–80. Zapewne jest to spowodowane trudnościami umieszczenia po kolei różnej wielkości fibul (w tym wypadku duże rozmiary ma egzemplarz nr 86), ale z pewnością można to było inaczej rozwiązać, zachowując ciągłość numeracji. Dziwią też błędy widoczne na rysunkach konkretnych zabytków, np. na fibulach nr nr 91, 103, 151, 320 inna jest liczba żłobków, gdy przedstawione są w rzucie poziomym, a inna gdy z profilu, zaś w przypadku nru 250 ornament na jednym obrazku jest przedstawiony, a na drugim nie. Być może część z tych niedociągnięć spowodowana jest przerysowywaniem zapinek z archiwalnych zdjęć czy rycin.

Powyższe drobne uwagi krytyczne nie mogą jednak rzutować na ogólną, bardzo dobrą ocenę monografii, niezwykle ważnej dla studiów nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w tej części Europy. Należy wyrazić tylko żal, że tak wartościowa praca, z którą każdy archeolog zajmujący się wspomnianymi okresami w Polsce musi się zapoznać, ukazała się wyłącznie w ramach trudno dostępnej w naszym kraju serii. Być może należałoby rozważyć opublikowanie jej także w Polsce.

Tomasz Purowski

Recherches archéologiques effectuées en Belgique pendant les années 1987 et 1988, sous la direction de M. de Maesseneer, Louvain-la-Neuve, 1990, 117 ss., 2 planches en couleur, 17 reproductions.

W roku 1987 w ramach serii wydawniczej Actes Archéologiques Louvain-la-Neuve ukazała się praca Recherches archéologiques effectuées en Belgique pendant les années 1987 et 1988, sous la direction de M. de Maesseneer, Louvain-la-Neuve, 1990, 117 ss., 2 planches en couleur, 17 reproductions. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988.

Monografia składa się z Próg, w tym wstępem, 117 stron oraz 2 planche w kolorze i 17 reprodukcji. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988. W tym tomie zamieszczono wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Belgii w latach 1987 i 1988.

¹³ Podobnie jest w przypadku nr nr 2, 70, 74, 233 i in.